

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לב-לג

מְלֵאכַת מַחְשֶׁבֶת

מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור
בצלאל בריכוכבא

בהגיעו לגבורות

חלק ב

עורכי הכרכים:

סטפני בינדר, אשבל רצון וינון שבטיאל

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:
דוד אסף, יורם כהן, משה מורגנשטרן, ורד נעם,
ישי רוזן-צבי, יובל רוטמן, דלית רום-שילוני

מזכיר המערכת: עומר מיכאליס

עריכת לשון (עברית): שרה פוקס
עריכת לשון (אנגלית): אליז שזר

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ב

תעודה

	תעודה א
חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה ב
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ג
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ד
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ח-1988	תעודה ז
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ח
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ט
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה יא
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יב
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יג
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יד
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה טו
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טז-יז
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה יח
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יט
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה כ
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כא-כב
מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	תעודה כג
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כד
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כה
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כו
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כז
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כח
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כט
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה ל
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה לא
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	

בעטיפה: מטבע מימי מרד בר-כוכבא (132-135/136 לספ'). צד ימין: ארבעת (?) המינים והכתובת "לחרות ירושלם". צד שמאל: תיאור סכימאטי של חזית המקדש והשם "שמעון".

מקור: Classical Numismatic Group, Inc. <http://www.cngcoins.com>

ISSN 0334-1364

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליניר

תוכן העניינים

חלק א

13	רשימת המחברים
	העורכים
17	על הקובץ
	סטפני בינדר, אשבל רצון, ינון שבטיאל
27	פרופסור בצלאל בר-כוכבא ומפעלו המדעי
27	א. קורות החיים של בצלאל בר-כוכבא
30	ב. תרומה למחקר
33	ג. רשימת פרסומים
39	ד. תקצירי הספרים שפרסם בצלאל בר-כוכבא באנגלית

היסטוריה

	1. ימי הבית השני – התקופה הנאו־בבלית והתקופה הפרסית
	רן צדוק
	על מוצא הכשדים, קשרי יהודה עם בבל וההשלכות הנובעות
55	מהממצא הרלוונטי
	אלכסנדר פאנטאלקין
	יוונים במזרח בתקופת השלטון הנאו־בבלי ועלילותיו של
73	אנטי־מנידאס, אחיו של אלקאיוס
	אלכסנדר רופא
95	עולמו של בעל ספר דברי הימים על פי היגדיו האנכרוניסטיים
	2. ימי הבית השני – התקופה ההלניסטית והחשמונאית
	מיכל דרורי אלמלם ודניאל שוורץ
107	'גליל הגוים' או 'גלילות פלשת' (מקבים א ה, 15)?

- דורון מנדלס
 127 רעיון מדיני הלניסטי בספר מקבים ב
- איל רגב
 137 דמותו של יהונתן המלך לאור מטבעותיו
3. ימי הבית השני – ימי הורדוס והנציבים
 יוסף גייגר
 157 הורדוס כאיש רוח יווני
- סטפני א' בינדר
 171 ניקולאוס איש דמשק: קטעים אוטוביוגרפיים
- טל אילן
 185 יוספוס כמקור לרומן בין טיטוס לברניקי
- לסטר ל' גראבה
 201 יוסף בן מתתיהו ו'עזרא ונחמיה': כיצד השתמש ההיסטוריון היהודי במקורותיו?
- זאב ספראי ורן אורטנר
 213 ביתי הוא מבצרי – לוחמה רב מפלסית ולוחמה תת-קרקעית בשטח בנוי בתקופה הרומית: המקרה של יהודה
4. לאחר החורבן – התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית
 מרים בן זאב הופמן
 243 טקיטוס ומקור העם היהודי
- מרב חקלאי
 259 עיון במשנה, בבא מציעא ד, א, לאור דיונים במשפט הרומי על חוזה מכירה (*emptio venditio*)
- עודד עיר-שי
 כת הנובאטיאנים, סבאטיוס – מומר יהודי ופרסביטר נובאטיאני – והוויכוח על מועד הפסחא הנוצרי: הַרְזִיָּה וזהות בראי ההיסטוריוגרפיה הנוצרית במאה החמישית
- 279

ארכאולוגיה

5. ארכאולוגיה והיסטוריה – עולמות נפגשים

רוני רייך
 על משמעותה של ה'ראיה מן השתיקה' בפרשנות ממצא
 317 ארכאולוגי חסר: מקרי מבחן מירושלים

יוסף פטריך, יונתן דבור, רועי אלבג
 'עוֹרָה לָמָּה תִּישָׁן אֲדָנִי הֶקִּיצָה אֶל תּוֹנַח לְנֶצַח' (תהילים מד, כד)
 339 על מפנה המקדש, חנוכתו וזריחת החמה

עוזי ליבנר ורועי צבר
 373 הרקע להשתלטות החשמונאית על הגליל

רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י
 389 לזמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת בהרודיון

גיא ד' שטיבל
 'מה יש בשם?': על אוסטרקון ממצדה, שמות, כינויים וכינויים
 423 מוסוים

ינון שבטיאל
 הגליל ומרד בר-כוכבא: מבט אחר לבחינת השתתפותו של הגליל
 451 במרד לאור עדותן של מערכות המסותור

אלכסנדר מלמד
 מערכות המסותור בנשר-רמלה ותרומתן לחקר מערכות המסותור
 489 בארץ ישראל

6. חברה וכלכלה

מאיר בר-אילן
 533 שיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית בעת העתיקה

יהושע שוורץ
 'וקווצותיו סדורות לו תלתלים': על שער הראש והזקן של הגבר
 553 היהודי בספרות חז"ל

- 579 אברהם (אבי) ששון
הנוטע לרבים על אם הדרך – כלכלה וחברה
- 603 זאב ספראי
כלכלת פלשתינה – בין פלשתינה הרומית לשתי
הפלשתינות הביזנטיות
- 698 תקצירים באנגלית
- 700 רשימת המחברים באנגלית

חלק ב

- 723 רשימת המחברים

ספרות ולשון

7. קומראן וספרים חיצונים
- 729 דבורה דימנט
רעיון שתי הדרכים בטקסטים מקומראן
- 757 כנה ורמן
אחרית ימים הווה ומשיח שבא ומת
- 799 נועם מזרחי
'שירה מגויסת': למקורותיה של מגילת המלחמה ולתולדות השירה
העברית בימי הבית השני
- 855 יונתן אדלר
מכלול שרידי התפילין ממדבר יהודה: פרסום ראשוני של פרויקט
מחקר חדש
- 873 אשבל רצון
גאוגרפיה ותאולוגיה: צורת הארץ בספר העיריים והרקע המקראי
שלה

8. משנה ותלמוד

- משה בר־אשר
915 שני עניינות בדקדוק שם העצם בלשון המשנה
- דוד הנשקה
925 קריאת התורה של יום הכיפורים במקדש: בין משנה ראשונה
למשנה אחרונה
- דפנה ברץ
957 מעשה 'הכוהן הצדוקי שהקטיר מבחוץ' בהשתלשלותו
- חיים מיליקובסקי
975 ויקרא רבה פרשה כה פסקה ד ומקבילותיה: עיונים בהתהוות
המדרש הקדום
- ציונה גרוסמרק
993 'והיא איכא ימא דחמץ? דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו'
- דן יפה
1013 *Nihil Obstat Imprimatur*: חכמי התלמוד והאוונגליונים של
היהודים-הנוצרים – עיונים חדשים
9. תפילה ופרשנות
- יורם ארדר
1037 דיני בכור בהמה טהורה בהלכתו של הקרא יפת בן עלי
- יהודה ליבס
1071 ר' שלמה אלקבץ ושירו לכה דודי
- יעקב שמואל שפיגל
1081 ר' דוד ב"ר אברהם פרווינצאלו וההקדמה שכתב לפירושו
'חסדי אבות' על מסכת אבות
- חיים א' כהן
1137 'פְּדָבֵר הָאֲמֹר': מסורת קריאה ודקדוק הלשון הבאים כאחד
- 1178 תקצירים באנגלית
- 1180 רשימת המחברים באנגלית

רעיון שתי הדרכים בטקסטים מקומראן

דבורה דימנט

התפיסה שלאדם ניתנו שתי דרכים, אחת טובה ואחת רעה, נפוצה בעולם העתיק.¹ אך במסורות היהודית והנוצרית מעוגן הרעיון באפשרות הבחירה המוצעת בספר דברים (ל, טו; וכן ל, יט) 'רָאָה נָתַתִּי לְפָנֶיךָ הַיּוֹם אֶת הַחַיִּים וְאֶת הַטּוֹב וְאֶת הַמָּוֶת וְאֶת הָרָע'. חבר לו הוא דברו של הנביא ירמיהו לעם (כא, ח) 'הֲנִי נָתַן לְפָנֶיכֶם אֶת דְּרֹךְ הַחַיִּים וְאֶת דְּרֹךְ הַמָּוֶת'. שתי דרכי התנהגות מותוות גם במשלי א-ח. בפתח המאה השנייה לפנה"ס נתן לרעיון ביטוי תמציתי יהושע בן סירא: 'לפני אדם חיים ומוות אשר יחפץ ינתן לו' (טו, 17).² אלו מעידים שרעיון שתי הדרכים עתיק היה וידוע בישראל. אולם במחקר ניתנה תשומת הלב בעיקר לעיצובו בשני חיבורים נוצריים אפוסטוליים מן המאה השנייה לספירה, דידכי (א-1) והאיגרת לברנבא (יח-כ).³ בפרקים המצוינים משני החיבורים הללו כלולות רשימות של מידות טובות

1 מקורות יוניים והלניסטיים לתפיסה זו נמנו למשל בידי נידרווימר, דידכי, עמ' 59-60; פלוסר, דרך ישרה, עמ' 225 הערה 8.

2 נוסח כ"א. ראו ספר בן סירא – המקור, קונקורדנציה וניתוח אוצר המילים, ירושלים תשל"ג, עמ' 21.

3 ראו את סיכומי המחקר הקודם אצל נידרווימר, דידכי, עמ' 30-41; וכן P. Prigent, *Épître de Barnabé*, (SC 172), Paris 1971, pp. 15-20; J. A. Draper, 'The Didache in Modern Research: An Overview', idem (ed.), *The Didache in Modern Research* (AGAJU 37), Leiden 1996, pp. 1-42 (esp. pp. 13-16); J. N. Rhodes, 'The Two Ways Tradition in the Epistle of Barnabas: Revisiting an Old Question', *Catholic Biblical Quarterly* 73/4 (2011), pp. 797-816 (esp. pp. 797-800) גם בחיבורים מוקדמים אחרים כגון *Doctrina Apostolorum*. ראו רשימת המקורות היהודיים והנוצריים שפיתחו את תפיסת שתי הדרכים אצל ברוק, שתי הדרכים, עמ' 141-148. ברוק מדגיש את חשיבותה של עדות מסורת תרגומי ארץ ישראל, שלדעתו הונחה במחקר רעיון שתי הדרכים (שם, עמ' 148). ראו גם את הערותיו של דה יונגה, שתי הדרכים, עמ' 182-183.

שעל המאמין הנוצרי לדבוק בהן, כנגד מידות רעות שעליו להימנע מהן.⁴ חוקרים עמדו על הדמיון בין שתי הרשימות ועל אופיין היהודי, ומתוך כך באו לידי הכרה שמקור שתי הרשימות אחד הוא.⁵ משנתגלתה ופורסמה מגילת סרך היחד בראשית שנות החמישים של המאה העשרים ובה שתי רשימות של מידות מעין אלו (טורים ג-ד) היו מי שסברו שבמגילה טמון מקורן היהודי של שתי הרשימות מן הכתבים האפוסטוליים.⁶ אף כי בדרך כלל לא נתקבלה דעה זו משום הגוון הדואליסטי והדרמטיניסטי הבולט בסרך היחד והחסר בכתבים האפוסטוליים, נתקבעה הדעה שהרשימות של דיכוי והאיגרת לברנבא באות ממקור יהודי. על כן עורר גילוי המגילה חיפוש נמרץ של מקורות יהודיים הקשורים לרעיון שתי הדרכים אף מעבר לניסוחי המקרא או בן סירא. לשם כך נבדקו מקורות יהודיים שונים כגון חנוך החבשי, ספר טוביה וצוואות שנים עשר השבטים.⁷ אף תרגומי ארץ ישראל וכתבי חז"ל נסקרו למטרה זו ובכולם זוהו עקבות רעיון שתי הדרכים.⁸ אף על פי כן, עדיין לא מוצו כל מכמני המקורות העבריים, ובייחוד הקדומים שבהם מימי הבית השני. בצדי הדרכים של המחקר נותרו כתבי קומראן ובייחוד הטקסטים הארמיים שבהם, שיש בהם הרבה מן השייך לתפיסת שתי הדרכים.

4 ראו את היסודות המקבילים בשתי הרשימות כפי שערכם קראפט, ברנבא ודיכוי, עמ' 134-160.

5 ראו למשל סאגס, שתי הדרכים, עמ' 64; ניקלסבורג, מקורות; הנ"ל, תחיית מתים; קראפט, התפתחות מוקדמת; ואן דה סאנדט ופלוסר, דיכוי, עמ' 140-190.

6 כך סבר J.-P. Audet, 'Affinités littéraires et doctrinales du "Manuel de Discipline"', *Revue Biblique* 59 (1952), pp. 219-238; 60 (1953), pp. 41-82. ראו ההשוואה שהשווה פלוסר, דרך ישראל, עמ' 223-227 בין סרך היחד והרשימה בדיכוי. אולם רוב החוקרים לא קיבלו את הדעה שהכתבים האפוסטוליים הללו תלויים תלות ישירה בסרך היחד. ראו למשל W. Rordorf, 'Un chapitre d'éthique judéo-chrétienne: les deux voies', *Recherches de Science Religieuse* 60 (1972), pp. 109-128 (esp. pp. 113-114) אחדים העדיפו לייחס את הרשימות האפוסטוליות לזרם קדם-כיתתי או רחב יותר, למשל, ד' פלוסר, יהדות ומקורות הנצרות, תל אביב תשל"ט, עמ' 252; הנ"ל, דרך ישראל, עמ' 226-227; ניקלסבורג, מקורות, עמ' 108; ואן דה סאנדט ופלוסר, דיכוי, עמ' 151-152.

7 ראו למשל טוביה ד, 5-6, 10, 19; חנוך החבשי צא, 8; צד, 1; קד, 12 - קה, 2; צוואת אשר א, 2-5. ראו סקירות סאגס, שתי הדרכים, עמ' 64; ניקלסבורג, מקורות; הנ"ל, תחיית מתים, עמ' 194-209; קראפט, התפתחות מוקדמת; ואן דה סאנדט ופלוסר, דיכוי, עמ' 140-190; דה יונגה, שתי הדרכים.

8 ראו ברוק, שתי הדרכים, עמ' 140-141.

א. קטע עברי מקומראן על שתי הדרכים

דוגמה מחכימה לעושר האצור אף בפיסות קטנות ששרדו מן המגילות מקופלת בקטע העברי המסומן במספר 4Q473. ממגילה זו שרדו רק שני קטעים.⁹ מן הקטע הראשון נותרו רק חמש מילים מארבע ראשי שורות מקוטעות, שאין די בהן להתוות הקשר בר-משמעות. אך מן הקטע השני שרדו כעשרים מילים, היוצרות הקשר בר-הבנה. קטע זה גודלו כ-5×5 ס"מ, והוא משמר קטעי שמונה שורות, אך רק שש מהן כוללות מילים שלמות. ככל שורה כזו נשתמרו כשתיים או שלוש מילים. למרות הקיטוע משמר הקטע הקשר רב עניין לגבי שתי הדרכים. אף בעלת משמעות היא העובדה שהקטע מתוארך בין 30 לפני הספירה ל-20 לאחריה,¹⁰ כי בכך הוא מספק עדות קדומה לתפיסה על שתי הדרכים. משום כך ראוי הוא לעיון מפורט יותר ממה שניתן לו בפרסום הראשון.

4Q473 קטע 2

הקטע כולל שרידי שמונה שורות מן החלק הימני של טור המגילה, שכן בשורות 4-7 שרד קטע מן הרווח שבימין הטור. אך מאחר שאין סימנים של תפירת יריעות נראה שהטור ששרד בא מאמצעה או מסופה של היריעה, ומימינו הועתק טור קודם שלא השתמר. צבע הקטע חום כהה ואין נראים בו סימוני שיטות. בגלל התקלפות החלק העליון של העור הפך צבעו צהבהב בהיר בשוליים העליונים ובקילוף אלכסוני החוצה את שורות 5-8. בחינת הקטע עצמו הראתה שהקילוף הזה נראה כבר בצילומים הראשונים 41.704, PAM 41.788, ואם כן זה היה מצבו בשעת גילויו. קילוף קטן יש גם בקצה הימני העליון בשורות 1-3.¹¹ ברשות העתיקות שמור הקטע על לוח מס. 444. המהדורה שלהלן נקבעה לפי הצילומים 41.704, 41.788, PAM 43.548; IAA B-363778 Full Spectrum Color Image; IAA B-363779 infrared בעיקרה

9 על האפשרות שהועלתה ונדחתה, שקטע 18 בצילום PAM 43.680 בא מכתב יד זה, ראו נספח בסוף המאמר.

10 הקטע הוהדר ופורש לראשונה בידי אלגוויין, שתי הדרכים. התיארוך נקבע שם, עמ' 291.

11 בדיקת הקטע נעשתה ב-24/6/2019 במעבדת המגילות של רשות העתיקות במוזיאון ישראל. אני מודה על הסיוע שהגישו לי בעניין עובדי רשות העתיקות, אוצרת המגילות אורית רוזנגרטן, עובדת מעבדת המגילות טניה טריגר, ושי הלוי, שסייע בבדיקת 7 1-4Q544.

בקטע זה התקלף העור וקילוף זה מתועד כבר בצילומים הראשונים שנעשו. מכאן שכבר במצבו הראשוני לא הכיל הקטע מילה שלמה במקום זה. ראו הערה להלן.

8 א^{oo}ן – בראשית השורה שרדו שרידי ארבע אותיות אך רק את האות הראשונה אפשר להבין במידת מה. במרחק מה מקבוצה זו שרד קצה עליון של אות, חלק מפינה זוויתית ימנית, וחלק מן הזרוע הניצבת היורדת ממנה. הם נראים בבירור בייחוד בצילום PAM 41.788. מכאן שהם שרידי אות שעמדה בתחילת המילה (כך גם קימרון) וכאן מוצע שהם שרידי האות דל"ת.

הערות פירוש

2 והואה – תיבה זו מציינת את האל, כנהוג במגילות ואף בכתיב השגור במגילות. נותן – נושא הפועל, האל, ובחירת הפועל 'נתן' מכוונים אל לשון דברים ל, טו, 'ראה נתתי לפניך', לשון שנכפלת גם בירמיהו כא, ה. כך כבר בשתי המילים האלו מקובע הקשר של הטקסט שלפנינו אל האמור בספר דברים לגבי הבחירה בין שני אופני התנהגות.

3 לְשֵׁנֵי דְרָכִים – אזכור שתי דרכים שהאל נתנן מפורש כאן בצירוף לשונות ורמזי מקראות מפרשת קללות הברית, והוא שולח את הקורא אל הפרשיות המסכמות את ספר דברים ובייחוד אל פרק ל בו. בפרק הזה מציב האל לפני עם ישראל את החיים והטוב ואת המוות והרע. המחבר מקומראן הולך בדרך צמצום דברי התורה. הוא מחליף את הזוג מן המקרא בצירוף שאינו מקראי, 'שתי דרכים'. אולי השפיע על כך הצירוף 'הדרך הטובה', הנזכר בתפילת שלמה (מלכים א' ה, לו; דברי הימים ב' ו, כז). הבחירה במושג 'דרך' נשענת גם על ניסוחו של ירמיהו כא, ה, והיא מיוסדת על תמונת הלשון של 'הליכה בדרך', הנזכרת במפורש בשורה 4. בסגנון המקרא מבטאת תמונה זו בין השאר אופן התנהגות (ראו למשל שמואל א' ה, ה; מלכים א' טז, יט; משלי ב, יג, כ). אכן, שגרת לשון זו משתקפת בתרגומי ארץ ישראל, שהוסיפו את תיבת 'אורחא' אל התרגום המילולי לשתי אפשרויות המוצעות בלשון דברים ל, טו, יט. וכך הריק תרגום הקטעים לדברים ל, טו את הכתוב העברי אל נוסח ארמי: 'חמון הא שוויית קודמיכון יומא הדין ית אורחא דחייא דהיא אורחא טבתא וית אורחא דמיתותא דהיא אורחא בישתא', ודומה לו התרגום המיוחס ליונתן. תרגום ניאופיטי מכניס שילוב זה בתרגומו לדברים ל, יט: 'הא אסדהית בכון יומא הדין ית שמיא וית ארעא ית אורחא דחיי וית אורחא דמתותה'.¹³

אחת טובה ואחת רעה אם תלך בדרך הטובה ישמורכה) – ההשלמה, המוצעת על ידי קימרון, וכיצא בה אלגוויין, מתבקשת מן הניסוח וההקשר. שכן הציורוף 'אחת טובה' מצריך את השלמתו, 'אחת רעה', שהרי שתי דרכים נזכרו בראש השורה. ההמשך בשורה 4 מורה שקודם לכן, היינו במחצית השנייה של שורה 3, נפתחה פסקית של תנאי המציינת את אפשרות ההליכה בדרך הטובה, והמשכה קובע את הברכות הנלוות לבוחר בדרך הזאת. התיבה הראשונה בשורה 4 התוכפת עדיין עוסקת בעניין הזה. ראוי לציין את שוני הניסוח כאן לעומת לשון התורה. בעוד הכתוב בדברים מתאר את שתי האפשרויות המוצגות לעם ישראל בשני זוגות שמניים, 'חיים/טוב' לעומת 'מות/רע', בלשון הקטע מקומראן הפכו התיבות 'טוב/רע' לתאריהן של הדרכים, 'טובה' ו'רעה' גם תיבת 'רעה', שכנראה באה אחריה. בשורות ששרדו לא נמצאו עקבות הזוג המקראי הראשון 'חיים/מות'.

4 ויברכה – ההקשר קובע שכאן נזכרת הברכה המזומנת להולכים בדרך הטובה. הפועל מנוסח בלשון פעולה עתידית כמשלים את חלק התנאי ששוחזר בשורה הקודמת. פועל הפעולה הוא כנראה האל, שנזכר בשורה 2 כנותן הדרכים. אף פועל זה מהדהדת בו לשון הפרשה בספר דברים, הקובעת 'וּבְרַכְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ' (ל, טז) ואולי גם הלשון 'הברכה' בפסוק ל, יט. ואם תלך בדרך הרעה – לשון התנאי 'ואם' מבררת את האפשרות האחרת, שלא נזכרה בשורה הקודמת, היינו, הליכה בדרך הרעה. על פיה הושלמה לשון תנאי גם לגבי הדרך הטובה, שנזכרה כנראה בשורה הקודמת בחלק שאבד: ואם תלך בדרך הטובה.

5 יבוא עליכה והשמידכה – אלגוויין השלים: ורעה) יביא עליכה והשמידכה; אך ההשלמה לעיל הולכת בעקבות קימרון שהציע: וקללה) יבוא עליכה והשמידכה, לפי דברים כח, מה (וּבָאוּ עֲלֶיךָ כָּל הַקְּלָלוֹת הָאֵלֶּה ... עַד הַשְּׂמִדָּה) ודברים כח, כ-כב ('שִׁלַּח ה' בְּךָ אֶת הַמֶּאֱרָה ... יִכֶּה ... וּבִשְׂפוֹן וּבִירְקוֹן'). אך נראה שעל ניסוח הקטע מקומראן השפיעה גם לשונו של יהושע כג, טו: '... יבוא ה' עליכם אֶת כָּל הַדְּבָר הַרְעַ עַד הַשְּׂמִידוֹ אוֹתְכֶם ...'. הפסוק לקוח מנאומו האחרון של המנהיג הזקן (יהושע כג), ובו הוא מסכם את מפעלותיו, מזהיר את ישראל מעבודה זרה, ומצווה עליו לשמור את מצוות הברית ולהיות נאמן לה. בענייניו ובסגנונו מקביל הנאום לדבריו האחרונים של משה, ובהקשר הזה הם קרובים במיוחד אל דברי משה

שבדברים ל, טו-כ, שאף הם מכוונים לאותו מכלול עניינים.¹⁴ בסיום נאוומו מזכיר יהושע את 'הדבר הטוב', המוכטח למי שנאמנים בכרית, לעומת 'הדבר הרע', המזומן לבוגדים בה (כג, טו). ואף כאן מרמזים דבריו לשתי האפשרויות שהציב משה בפרק ל, 'הטוב' ו'הרע'. העובדה ששני הפסוקים מהדהדים בניסוח כאן מעידה שבעל הקטע מקומראן היה מודע גם הוא לקרבת נאומיהם של משה ושל יהושע, ואולי ראה בהם כמכוונים לעניין אחד, הבחירה בין שתי הדרכים.

5-6 בשדפון וירקון – ההשלמה 'בשדפון' מתבקשת בגלל וי"ו החיבור, שנצמדת אל מילת 'ירקון'. התיבה 'שדפון' מופיעה במקרא חמש פעמים ותמיד בצירוף ל'ירקון', פעם ללא וי"ו מחבר (מלכים א' ח, לז) ולרוב בוי"ו כזה (דברים כח, כב; עמוס ד, ט; חגי ב, יז; דברי הימים ב' ו, כח¹⁵). הזוג מציין מחלות של גידולי שדה ומופיע במקרא על פי רוב במניין פגעי טבע. אך נראה שכאן השפיעה בעיקר הופעת הצמד בקללות הברית של ספר דברים (כח, כב), שכן קטע המגילה כולו עובד ברוח הפרשיות המסיימות את הספר הזה. ואכן, התיאור כאן עוקב אחר עונשי ההולכים בדרך הרעה ומתארם בסגנון הפורענויות הנמנות בקללות הברית שבפרשה בדברים.¹⁶

6 שלג קרח וברד – כאן נמשך מניין פגעי טבע שיבואו על מי שלא יהיו נאמנים בכרית. כדרך הקללות בתורה, אף כאן אמורים הדברים בפגעים המזיקים לגידולי חקלאות. אך השלושה הנזכרים כאן אינם באים בדברי התורה, ונראה שמחבר המגילה קלט אותם ממקורות אחרים. תחילה צורף לרשימה ברד, אולי משום שבנבואת חגי (ב, יז) הוא צמוד אל הזוג 'שדפון וירקון', המוכר מקללות הברית של ספר דברים. בנבואתו מבשר חגי את פגעי הטבע העתידים לבוא על העם בשל חטאיו ומזווג את הצמד 'שדפון וירקון' עם ברד. משעה שחובר ברד אל השדפון והירקון נקשרו אליהם סממני קור אחרים, שלג וקרח, אולי על פי דברי איוב, המחבר ברד אל שלג (איוב לח, כב; תהילים קמח, ח) ושלג אל קרח (איוב ו, טז). כך נוצרה השלשה 'שלג, קרח וברד' כמצבור של יסודות קור המופיעים בטבע סמוכים זה לזה.

14 על קרבת נאום משה ונאום הפרידה של יהושע ביהושע כג ראו למשל את הפניותיו של ש' אחיטוב, יהושע, מקרא לישראל, תל אביב – ירושלים תשנ"ו, עמ' 360-363.

15 הצירופים בעמוס ד, ט ובחגי ב, יז מושפעים ממשטב הניסוח בדברים כח, כב.

16 הערה קצרה על הקטע הנידון מובאת אצל ואן דה סאנדט ופלוסר, דיכתי, עמ' 149 הערה 33. הם מוצאים בקטע הפניה ברורה לדברים ל, פסוקים טו, יט בשילוב עם ירמיהו כא, ח. לדעתם שייך הקטע ל'מסגרת דויטרנומיסטית', כנראה מתוך חיבור משכתב מקרא.

7 מן | 9] – אלגוויין הציע את הקריאה מלאַכני חבל וקימרון הלך בעקבותיו. אך זוהי קריאה שאין לה בסיס של ממש בקטע עצמו. ראו הערת קריאה לעיל. מכיוון שכך ההשלמה חבל או השלמות אחרות שהציע אלגוויין (קודש, משטמות) אין להן על מה שיסמוכו. גם מצד תוכן הדברים אין לקריאה ולהשלמה הללו מקום בקטע. על פי הדברים ששרדו בו מיועדים להולכים בדרך הטובה או הרעה עונשים שנזכרו בדברי תורה ונביאים, ואילו הקריאה מלאכני וההשלמה שהוצעה לה משלבות יסוד זר לענייניהן, הקרוב לכתבי עדת קומראן. תוספת כזו היא אפוא יוצאת דופן בתכני הטקסט הקצר ואינה משתלבת כראוי במארג היסודות ששרדו בקטע קטן זה.¹⁷

דיון

מכלול הלשונות והעניינים שסומנו בפירוש שלמעלה קובע מסגרת ברורה, זו של פרקי התוכחה החותמים את ספר דברים. מתוך המילים שנותרו בשתי השורות הראשונות ברור שהן מכוונות אל הקשר מוגדר – הבחירה בין שני מיני קיום, המוצגת בדברים ל, טו, החיים והטוב לעומת המוות והרע. גם קטע המגילה שלפנינו נסוב על שתי האפשרויות, אלא שהן מוגדרות כשתי דרכים, אחת טובה ואחת רעה. זהו תחליף פרשני למונחי התורה, שבמקום הזיהוי השמני מציע מונח חדש, 'דרך', ומגדיר את אפשרויותיו השונות על ידי התארים 'טובה/רעה'. אם כן, מלשון המקרא, המדברת על מצבי קיום במסגרת הברית של עם ישראל עם האל, מועתק תיאור הקטע לאופני הוויה של מושג אחד, 'דרך'. 'דרך' הוא מושג כללי לתיאור אופני התנהגות, ומקופל בו גם מעתק מהווייתו של עם ישראל כ'עם ברית' אל הוויה של בני אנוש בכלל. מעתק ברוח זו מרומז כבר בדברי ירמיהו ולאחר מכן בניסוחו של בן סירא טו, 17.¹⁸ ברוח זו מצוירות דרך החיים ודרך המוות עם מה שמזומן לאדם לאחר מותו, בנוסח הערת השוליים בתרגום ניאופיטי לדברים ל, טו. על פי נוסח זה מזדהה הדרך הטובה עם גן עדן והדרך הרעה עם גיהנום.¹⁹ אך על פי הקטע הקטן מקומראן השכר והעונש שמביאה הבחירה בדרך זו או אחרת מובעים במושגים

17 ראו נספח להלן.

18 כך פירש גם פילון, על שהאל הוא ללא שינוי, 50.

19 וכן התרגום המיוחס ליונתן לדברים ל, טו. ראו גם תרגום ניאופיטי לבראשית ג, כד. על מעתק זה בתרגומים והשתקפותו בכתבים הנוצריים העיר ברוק, שתי הדרכים, עמ' 141. בבראשית רבה כא, ה דורש ר' עקיבא שהאל נתן לאדם הראשון בחירה בין שתי דרכים, דרך החיים ודרך המוות, אך הוא בחטאו בחר בדרך המוות והפך לבן תמותה. השוו גם את מדרש ספרי, דברים, נג על דברים יא, כו, עוד פסוק מספר דברים, שנתפרש על עניין שתי הדרכים.

חקלאיים קרובים ללשון קללות הברית שבמקרא. הם מעוגנים אפוא בהוויה של העולם הזה ובמציאות ישיבתו של עם ישראל על אדמתו. עדיין אין בקטע מאומה מן התפיסה של מתן שכר ועונש לאחר המוות מן הסוג המצוין בתרגומים הארמיים ובמדרשי חז"ל. אך נראה שכבר בקטע מקומראן מרומז מעבר מדרכי התנהגות הקשורים בנאמנות או אי נאמנות לברית בין ישראל לאלוהיו בסגנון ספר דברים אל אופני התנהגות כלליים יותר. עם זאת, אין בקטע הקומראני שמץ מן התפיסה הדואליסטית או המינוח הקשור בה, המאפיינים את דרכי ההתנהגות הדואליסטיים ברוח הגזירה הקדומה שמונה סרך היחד ג-ד. גם אין בו זכר למלאכים שנקשרו לכל אחת משתי הדרכים, בדומה להשקפה הבאה בסרך היחד או באיגרת לברנבא, שעל פיה שתי הדרכים נשלטות על ידי מלאכים, מלאך טוב על דרך הטוב ומלאך רע על הדרך האחרת.²⁰

ב. רעיון שתי הדרכים בקטעים ארמיים מקומראן

התפיסה ששני מלאכים ממונים על שתי הדרכים מצויה דווקא בטקסט אחר מקומראן, בחיבור הארמי חזונות עמרם, שהוא קדום מן הקטע העברי שנידון לעיל.²¹ החיבור הזה שרד בקטעים מחמישה עותקים מן המאות השנייה והראשונה לפנה"ס, כך שהוא חובר לכל המאוחר במאה השלישית לפנה"ס.²² אם כן, קודם הוא לסרך היחד, שנוצר כמאה שנה לאחר מכן. חזונות עמרם מוצג כעותק של ספר שכתב עמרם, אבי משה, אהרן ומרים, ומסר לבניו לפני מותו (1Q543 i; 4Q545 1; 4Q546 1).²³ בספר שוטח עמרם את תולדות מסעו לכנען לקבור את אבותיו ומתאר את החזון

20 על המעתק מן הבחירה החופשית בין שתי הדרכים, המצוינת בקטע שלעיל ובכן סירא, אל התפיסה הדואליסטית שבכתבי עדת קומראן ראו דבריו של פלוסר, דרך ישרה, עמ' 166-165. ראו גם גולדמן, דואליזם, עמ' 424-426.

21 החיבור הוהדר לראשונה בירי פואש, חזונות עמרם. פואש כלל את 4Q548 כעותק שישי של חזונות עמרם (שם, 283), אך גולדמן, דואליזם, עמ' 425 העלתה נימוקים כבדי משקל נגד ייחוס כזה. פואש כלל אומנם גם את 4Q549 בין עותקי החיבור, אך העיר שהייחוס מסופק. כאן נמנו אפוא רק חמישה עותקים ששייכם לחיבור חזונות עמרם הוא ודאי בגלל תוכנם והקטעים החופפים ביניהם.

22 מכיוון שכתב היד 4Q548 אינו עותק של חזונות עמרם (ראו הערה 21 לעיל) אין לכלול מונחים המיוחדים לכתב יד זה, כגון בני חשוכא ובני נהורא (16, 11 ii 4Q548), בתיאור הדואליזם שבחזונות עמרם, כפי שעשו למשל פריי, מחשבה דואליסטית, עמ' 321-322, או הולטגרן, מברית דמשק, עמ' 322, 356.

23 השורה 8 9 4Q547 מתארת כיצד התעורר עמרם משנתו וכתב את דברי החזון שנגלה לו בחלום.

שנגלה לו שם בחלום הלילה, ובו נראה לו בין השאר עתידם של בניו משה ואהרן.²⁴ אופי הספר כצוואה נקבע הן בשל העברתו לצאצאי הכותב לפני מותו והן בשל תוכנו, דיווח על מעשים בעלי משמעות בחייו וציוויים דתיים ומוסריים.²⁵ בחזונו רואה עמרם שני מלאכים, אחד קודר ואחד מאיר, הממונים על תחומי האור והחושך בקרב בני האדם. שניהם מנהלים ויכוח על אודותיו ושואלים אותו אל מי הוא בוחר להשתייך. החזון הזה ובחירתו של עמרם במלאך האור מצטרפים אל הטפת הלקח של האב והם עיקר צוואתו לבניו.²⁶

לענייננו חשוב חלומו של עמרם, ששרד בכמה מעותקי החיבור (9-5 4Q543); 1 4Q544; 2-1 4Q547). להלן מצוטט החלק השלם ביותר של החזון הזה בקטעים 1, 2 של כתב היד 4Q544. קטע 1 הוהדר עם השלמות מן הקטעים המקבילים בכתבי היד האחרים. הוא בא מטור שהועתק ראשון בקצה הימני של היריעה כי נשמרו בו שרידי חוט התפירה שחיבר את העור ליריעה הקודמת. בקטע שרדו השוליים הימניים והשוליים העליונים. כמו כן נראות בו שיטות ששורטטו לציון השורות והשוליים הימניים. ברשות העתיקות הוא שמור על לוח 431 עם קטעים אחרים מכתב היד הזה. להלן ההדרתי את חמש השורות האחרונות מן הטור ששרד

24 מיליק, חזונות עמרם, עמ' 85; הנ"ל, מלכיצדק ומלכירשע, עמ' 127 מדבר על חזונות אחרים, אך אין סיוע לכך באמירה מפורשת בחיבור, ונראה שהחזון הוא אחד, שמראותיו ונבואותיו על העתיד מתפרשים על ידי מלאך אחד.

25 הפנייה אל הבנים מפורשת בקטע 1,4 4Q546. על כן צודק פואש, חזונות עמרם, עמ' 283, שמאפיין את הכתב כצוואה. אך H. Drawnel, 'The initial Narrative of the "Visions of Amram" and its Literary Characteristics', *Revue de Qumran* 24 (2010), pp. 517-554 טוען בעמ' 544 שאין החיבור מהווה צוואה אלא הוא חיבור חזוני דידקטי כמו חזונות לוי שבמסמך לוי הארמי או בצוואת קהת. אך דראונל מודר את מידת הצוואה בחזונות עמרם במתכונת צרה מדי. מכלול החיבורים שהשתמשו בצורת הצוואה, ובייחוד כמה מן החיבורים הארמיים, מעיד שהמתכונת הספרותית של מעמד זה רחבה יותר וכוללת גם גרשות לקה. היסוד הדידקטי הוא לאמיתו של דבר חלק בלתי נפרד מצוואה, שכן במעמד זה מנחיל ההורה לבניו דרכי התנהגות ומוסר. השוו, למשל, את חנוך החבשי פא, 5-10; פב, 1.

26 כפי שציין פֶּרִין, רואליזם, עמ' 107. יורגנס, חזונות עמרם, עמ' 8 סבור שהמאבק בין שני המלאכים הוא תיאור מטפורי של מאבק היסטורי בין שתי קבוצות כהונה, דימוי שאנשי עדת קומראן אימצו לעצמם לאחר מכן. אך זוהי פרשנות של דברי החיבור שאין לה סמך בטקסט עצמו ואין הכרח לקבלה, בייחוד אם החיבור נכתב לפחות מאה שנה לפני כינון עדת היחד. דבריו של מלאך האור על עתידו של אהרן ככוהן לעולם (4Q545 4) הם בגדר ייעוד המצוי בספרות ימי הבית השני ואין בהם כדי לאשש את הנחתו של יורגנס.

בקטע הראשון, ואת הקטע השני, ודנתי בשניהם, שכן רק הם מציגים את חזון שני המלאכים, השייך לנושא הנידון.²⁷

15-10 1 4Q544 (עם השלמות מקטעים מקבילים)²⁸

10	שוליים	בחזוי חזוה די חלמא vac	והא תרין דאנין עלי ואמרין	דיליהו
11	ימניים	ואחרין עלי תגר רב ושאלת אנון אנתון מן די כדן משולטין	אנחנה	
12	[שולטין ושליטין על כול בני אדם. ואמרו לי. במן מננא אנתא רעא	[
		נטלת עיני וחזית		
13	[וחדר] מנהון חזוה דחילן ואימתי וכול לובאשה צבענין וחשיך חשוין	[
14	[ואחרנא חזית והא אלן	[בחזוה ואנפיהו העכן ומכסה בן
15	[לחדהו ומן על עינוהין	[
16	[אלן	[

הערות לקריאה

11-10 דיליהו ואחרין – כך נוסח 10 1-2 4Q547. ראו הצילום IAA B-295539. דיליהו – שני היודיים ברורים. ראו הצילום IAA B-295539. כך קורא גם קימרון (שלא כקריאתו של אמיל פואש דילוהי).

12 [שולטין – השלמת השייך סבירה לצורת בינוני רבים מן הפועל שלט. בצילומים נראה הדגל של הלמ"ד, אך אין שרידי אות נוספת בינו לבין הטי"ת. כך בצילום הישן ביותר PAM 40.617 ובצילום האחרון IAA B-370881. אין אפוא זכר ליו"ד לאחר הלמ"ד, כפי שקורא פואש וכן שולטין. אנתא רעא – צירוף של נוסח 4Q544 והקטע החופף 12 1-2 4Q547, המקביל לשורה כאן ומשלים את החסר ב-4Q544. הכתב בקטע החופף דהוי בשתי השורות

27 בדיקת הקטעים נעשתה ב-24/6/2019 במעבדת המגילות של רשות העתיקות במוזיאון ישראל. אני מודה על הסיוע שהגישו לי בעניין עובדי רשות העתיקות: אוצרת המגילות, אורית רוזנגרטן; עובדת מעבדת המגילות, טניה טריגר; ושי הלוי, שהמציא לי צילומים ברורים במיוחד לקטע 12 1-2 4Q547.

28 בעיקרה דומה המהדרה שלעיל לזו של פואש, חזונות עמרם, עמ' 322-323. פואש צירף למהדרת 1 4Q544 את הקטעים המקבילים 5-9 4Q543 וכן 12 1-2 4Q547. כך מצורף הנוסח שלעיל משלושתם. את הקטע כולו ואת ההקבלות בדקתי שוב לפי הצילומים האחרונים. הקטע 1 מ-4Q544 נבדק לפי הצילומים אינפרא-אדום IAA B-370881 וצבעוני IAA B-370880; וכן 41.677, 40.609 PAM. בדיקת הצילומים האחרונים העלתה כמה קריאות חדשות בעלות חשיבות להבנת הקטעים וציינתי אותן במקומן.

האחרונות. עם זאת, הוא נראה היטב בצילום החדש אינפרא-אדום IAA B-295539. אותיות אל"ף השנייה והשלישית ברורות בצילום וצורתן כצורת האות הזאת בידו סופר זה, למשל במילה אנחנא בשורה 11. על כן אין לקרוא אותיות אלו כשתי אותיות ה"א, כפי שקורא פואש [תה בעה]. גם האות רי"ש היא ברורה ואין זו בי"ת, כפי שטוען פואש (חזונות עמרם, עמ' 380), שכן אין שום סימן למשיחה אופקית תחתונה, האופיינית לאות הזאת. השוו את הכתיבה השונה של האות בי"ת בידו סופר זה במילה בחזות בשורה 9.²⁹ ראו הערה ודיון להלן.³⁰

נטלת עיני וחזית וחד מנהון – נוסח הקטע החופף 4 5-6 4Q543.

13 דח"ל – כך אדוארד קוק.³¹ מהאות הראשונה שרדה רק רגל ימנית ניצבת אך אלכסונית מעט, שעשויה להתאים לאות דל"ת. היא עדיפה על קריאת חי"ת (כך פואש), שרגלה הימנית הניצבת מעוגלת מעט. מן האותיות האמצעיות נותרו רק ראשי שלושה שרידי משיחות, ואולי הראשון עדיין שייך לדל"ת. קריאת חי"ת ויו"ד מוקשה, אך כך גם קריאת שי"ן שקרא פואש ח"ש. קריאת קוק הועדפה מטעמי רצף תוכן. ראש הרגל של הלמ"ד נראה בבירור בצילומים (למשל אינפרא-אדום IAA B-370881).

[ואימתי] – ההשלמה היא של קוק, אך הוא הלך בעקבות קודמיו וקרא נו"ן בסוף המילה.³² אך שרידי האות הזאת מעידים על יו"ד (כך גם קימרון). ראו הצילום IAA B-370881. ג'וזף מיליק השלים מילה זו בכ"ף ופ"א, [כפ]תן,³³ השלמה שקיבלו

29 חלקי האותיות הללו נראים אפילו בצילום מודגש של PAM 41.282, שסיפק לי שי הלוי מרשות העתיקות.

30 M. J. Davidson, *Angels at Qumran: A Comparative Study of 1 Enoch 1-36*, 72-108 and *Sectarian Writings from Qumran* [JSPSup 11], Sheffield 1992, pp. 266 דואלזים, עמ' 379 מפקפים בכך שהחיבור הארמי מתאר חופש בחירה של עמרם, בגלל ספקות בקריאת הקטע הנוגע לדבר. פריץ מבסס את ביקורתו על קריאתו של פואש בעה ועל הצילום PAM 43.567, שאינו ברור דיו. הצילום החדש IAA B-295539 מראה בבירור את הנוסח הנכון, רעא, המביע במפורש את אפשרות הבחירה של עמרם.

31 ראו קוק, מילון, עמ' 52. קוק הולך כאן בעקבות מיליק, שבפרסומו הראשון קרא: דח"ל [כפ]תן. ראו הנ"ל, חזונות עמרם, עמ' 79-80. כיוצא בזה, דח"ל, קרא: K. Beyer, '4Q' Amram, Die Abschiedsrede Amrams', *Die aramäischen Texte vom Toten Meer*, Göttingen 1984, pp. 210-214 (esp. p. 212)

32 ראו קוק, מילון, עמ' 52.

33 ראו הערה 31 לעיל.

פואש ואחרים שהלכו בעקבותיו,³⁴ אך אין לה כל בסיס בגוף הטקסט. בקטע החופף, 4Q543 5-9 5, לא נשתמרה תיבה זו, ועל כן אין בו כדי לסייע לקריאה כאן (השוו צילום אינפרא-אדום IAA B-361895). יתרונה של הצעת קוק הוא בשחזור ארבע אותיות, מרווח שהולם את גודל הקרע בעור. שחזור שלושה מרווחי אותיות כהצעתו של פואש יוצר תיבה צרה מדי לקרע. ראו הערה להלן. וכול – משוחזר לפי הנוסח החופף 4Q543 5-9 5. שם הגרסה היא וכול, אך כאן שוחזר הכתיב המלא כפי שכתובה תיבה זו בשורה 12.

14 ואחרנא חזית והא – נוסח הקטע החופף בעותק הראשון של החיבור, 4Q543 5-9 6. לפני המילה הראשונה יש בעותק זה רווח ריק, ראו צילום אינפרא-אדום IAA B-361895. העכך – האות ה"א ברורה בצילומים. בקטע החופף 4Q543 5 5 כתב הסופר חעכון בחי"ת. ראו הערה. ומכסה ב – קריאת הקטע החופף 4Q543 5 5. ראו צילום IAA B-361895.

15 לחדהו ומן עול עינהי – זה הנוסח בקטע החופף 4Q543 5 6. ראו צילום IAA B-361895. ההשלמה היא של פואש.

16 ול – קצה הדגל של הלמ"ד נראה בקטע החופף 4Q543 5 7. כך בצילום IAA B-361895 ובלוח XVI בכרך 31.DJD.

תרגום 1 4Q544

- 10 בחזוני, חזון החלום והנה שניים דנים עלי ואומרים] שלי הוא]
 11 ומנהלים עלי ויכוח גדול. ושאלתי אותם: 'כיצד אתם כך שול[טם] 'אנחנו]
 12 [ש]ולטים ושליטים על כל בני אדם'. ואמרו לי: 'במי מאתנו אתה רוצה []
 נשאתי את עיני וראיתי
 13 [ואחד] מהם מראהו מפיחד [ואימ]תני וכול ל[בו]שו צבעונים וחשוך בחשכת []
 14 וראיתי אחר והנה [] [] במראהו ופניו מחייכות ומכוסה ב[]
 15 מאד, [ומע]ל עיניו []

34 השלמה מוטעית זו עדיין מוצגת במאמרו של יורגנס, חזונות עמרם, עמ' 24, מאמר שראה אור בשנת 2014! היא משבשת את כל הבנתו לגבי קטע זה.

הערות

10 תגר רב – השם תגר שאול מן הארמית³⁵ ומשמעו 'ריב', 'ויכוח'. לעיתים הוא בא במשמעות משפטית, כמו בשטר מכר ממורבעת,³⁶ אך כאן מובן זה אינו מתאים להקשר, ועל כן יש להבינו כוויכוח, והביטוי כולו מובנו 'ויכוח גדול' כפי שתורגם לעיל.³⁷ אין כאן אפוא גוון משפטי.³⁸

11 כדן – תרגומו 'כך', וכך תורגם לעיל.³⁹

12 בני אדם – צירוף שאול מעברית.

אנתא רעא – יש להבין את התיבה רעא כבינוני יחיד (רעא) מן הפועל רע"י, 'לרצות'.⁴⁰ במילים אלו ניתנת במפורש אפשרות בחירה לעמרם לאיזה משני התחומים להסתפח. כאן יש לחוזה בחירה חופשית והוא בוחר בבירור במלאך האור, שכן המלאך הזה הוא שמפרש לו את פרטי חזונו. ראו דיון להלן.

13 דחילן – תיבה זו מתארת את פניו של המלאך הקודר כמטיל אימה. [ואימתי] – תיאור מראהו של המלאך החשוך. פואש הלך בעקבות מיליק והשלים כאן [כפ]תן, והבין את התיבה כאמורה בנחש, ומכאן ראה בכך תיאור של פני המלאך הקודר כפני נחש. לא מעט חוקרים הלכו אחר טעות זו ונשתבשו בהבנת תיאורו של המלאך החשוך. אבל כפי שהוער בעבר אין הצדקה להשלמה כזו מבחינת הנוסח וההקשר, שכן אין מקום לשילוב דמות של נחש כאן.⁴¹

צבעונין – הלבוש הצבעוני מסמן כאן את מלאך החושך, אולי בקשר למלבושי פיתוי צבעוניים של נשים, שהמלאך הזה מסית להם. כך מתפרש מוטיב מלבושים

35 ראו א' מור, עברית יהודאית: לשון התעודות העבריות ממדבר יהודה בין המרד הגדול למרד בר כוכבא, ירושלים תשע"ו, עמ' 246-247.

36 ראו את התעודה 'מור 30', שורה 25, שכלולה באוסף של ע' ירדני, אוסף תעודות ארמיות, עבריות ונבטיות ממדבר יהודה וחומר קרוב, ירושלים 2000, עמ' 51.

37 ראו קוק, מילון, עמ' 250; גרינפילד וסוקולוף, ארמית, עמ' 92.

38 כפי שהעיר בצדק יורגנס, חזונות עמרם, עמ' 23, הערה 44, ובניגוד לפירושיהם של מיליק, חזונות עמרם, עמ' 80; קובלסקי, מלכיצדק ומלכירשע, עמ' 29; פואש, חזונות עמרם, עמ' 325. נראה שהלכו אחר מילת תגר.

39 ראו סוקולוף, מילון ארמית יהודית, עמ' 56; קוק, מילון, עמ' 111.

40 ראו קוק, מילון, עמ' 225.

41 ראו פריין, רואליזם, עמ' 113-114; קוק, שם, עמ' 52. על סמך ההשלמה חסרת הבסיס קבעה גולדמן, רואליזם, עמ' 427-428 שיש דמיון בין תיאור המלאך החשוך לתיאור דמות המוות בצוואת אברהם.

צבעוניים במדרש מאוחר, שנראה כגלגול של האמור כאן על מלאך החושך.⁴² אפשר שהכיסוי הצבעוני עומד כניגוד ללבושו המאיר או הלבן של מלאך האור, אף כי תיאורו לא שרר.⁴³ פחות משכנע הוא הסברו של רוברט דיוק, שהלבוש הצבעוני מסמל את מלבושי הכהונים מעשירי העם, כפולמוס נגדם.⁴⁴ בלייק יורגנס (חזונות עמרם, עמ' 8) טוען שהחיבור כולו על כל חלקיו בא להוכיח שלוי מסר לצאצאיו את מסורת הכהונה הראויה, וכי רעיון זה הוא חלק מפולמוסו נגד הכהונה המושחתת בת זמנו. אך זוהי השערה בעלמא שאין לה סמך בטקסט עצמו.

14 **ואחרנא חזית** – הפנייה לתיאור מראהו של 'האחר' מעידה שבנקודה זו עובר התיאור ממראהו של המלאך הקודר אל מראהו של המלאך המאיר, ואין זה המשך של תיאור המלאך הראשון, כפי שחשב מיליק.⁴⁵

העכן – מחייכים, צוחקים, מן הפועל חא"ך, שמשמעו לחייך, לצחוק. ראו קוק, מילון, 89. הוא מופיע גם בכתיב חא"ך בתרגום לאיוב מקומראן (למשל 11QTgJob 15:4, 32:6).⁴⁶

42 וזה לשון המדרש המובא בילקוט שמעוני לבראשית, רמז מד: 'עזאזל לא חזר בתשובה ועדיין עומד בקלקולו להסית בני אדם לדבר עבירה במיני צבעונין של נשים'. עזאזל עומד כאן כבן זוג של המלאך שמחזאי, ועל כן אינו אלא עזאזל, שהוא וחברו שמחזאי (שמיחה בנוסחים הארמיים של חנוך מקומראן), עמדו בראש המלאכים שירדו ארצה לחטוא עם בנות האדם (לפי חנוך ו-1). כבר בחנוך ה, 1-2 נאשם עזאזל בכך שלימד את בני האדם עשיית תכשיטים ותמרוקים והביא לקלקולם. בשלב מאוחר יותר נודעה עזאזל עם עזאזל. כך בספר המשלים החנוכי (נד, 5; נה, 4; סט, 2) וב'פשוט על הקצים' מקומראן, שם הוא נקרא עזאזל (8-17 Q180). ואומנם, יסודות המרמזים אל קורבן השעיר של יום הכיפורים שנשלח לעזאזל (ויקרא טז, כא-כב; משנה, יומא ו, ו) משולבים בתיאור הקדום של עונש עזאזל בספר חנוך, 4-5. ואכן, קורבן יום הכיפורים שנשלח לעזאזל נתפס כמכפר על מעשה שני המלאכים החוטאים (כך בבבלי, יומא סז ע"ב). דנתי במדרש המאוחר על שמחזאי ועזאזל כסעיף לדיוניי בפרשת המלאכים שחטאו. ראו ד' דימנט, מלאכים שחטאו במגילות מדבר יהודה ובספרים החיצוניים הקרובים להן, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו, עמ' 175-180. J. T. Milik, *The Books of Enoch*, Oxford, 1976, עמ' 21 ואילך, דן בהרחבה במדרש זה ובקשר שלו לספר הענקים מקומראן.

43 כך הציעה גם גולדמן, דואליזם, עמ' 426. גולדמן הציעה שם שלבוש הצבעונין של מלאך החושך קשור לאופיו ה'נחשי', אך כפי שהוסבר לעיל אין בדמותו קשר לנחש דווקא.

44 ראו דיוק, חזונות עמרם, עמ' 88.

45 כפי שהעירו '4Q' Amram B 1, 14: Melki-reša' O Melki-sedeq?' F. García Martínez, *Revue de Qumran* 12 (1985), pp. 111-114 (esp. p. 112); פואש, חזונות עמרם, עמ' 299; פריין, דואליזם, עמ' 113.

46 ראו קוק, מילון, עמ' 74; M. Sokoloff, *The Targum to Job from Qumran Cave XI*, Ramat-Gan 1974, p. 114; גרינפילד וסוקולוף, ארמית, עמ' 82.

מן הטור השני הנידון כאן שרד רק החלק התחתון והשוליים התחתונים. ההקשר ממשיך את הנאמר בקטע הראשון. לדעת פואש בא הקטע מן הטור השלישי במגילה המקורית, טור העוקב אחר הטור שהשתמר בקטע 1. לפיכך הוא משחזר את השורות על פי מספרן התואם בטור הראשון, והמהדורה שלהלן הלכה בעקבותיו.

2 4Q544

11	מ]שֵׁלֵט עֲלִיָּדָן
12	[דָּן מִן הוּא. וְאִמְרָ לִי הַדָּן מְוֹתֵקְרָא
13	וְזִמְלֵכִי רִשַׁע vac וְאִמְרַת מְרָאִי מֵא שׁ־
14	חֲשׂוּכָה וְכָל עֲבָדָה חֲשׂוּיָךְ וּבְחֲשׂוּכָה הוּא דָּן
15	[ה חֲזָה וְהוּא מְשֵׁלֵט עַל כּוֹל חֲשׂוּכָה וְאַנְהוּ]
16	מִן מְוֹעֲלִיא עַד אֲרַעִיא אֲנָה שְׁלִיט עַל כּוֹל נְהוּרָא וְכוּלְּ

שוליים תחתונים

קריאה

16 מן מְוֹעֲלִיא – מן האות הראשונה נקטע חלק מן הזרוע הימנית ברבע העליון של האות, כך שהיא יכולה להקרא עי"ן (כך מיליק⁴⁷), ויש מי שקוראים אותה צד"י (פואש). ראו B-363265. קריאת האות צד"י מקשה מאוד על הבנת השורה, כפי שאפשר לראות מקריאתו של פואש (ראו הערות פירוש להלן). לכן הועדפה קריאת העי"ן היוצרת שורה בעלת משמעות והקשר.

תרגום

11	שולט עליך
12	זה מי הוא? ואמר לי: זה נקרא
13	וְזִמְלֵכִי רִשַׁע ואומר: אדוני, מה]
14	[חשוכה וכל מעשהו חשוך ובחושך הוא]
15	[רואה והוא שולט על כל החשיכה ואילו אני
16	מן העליונים עד התחתונים, אני שולט על כל האור וכול

47 מיליק קרא [עליא והשלים מְוֹעֲלִיא. ראו מיליק, חזונות עמרם, 79. כך גם קוק, מילון, עמ' 25, וכך קוראים גם מנחם קיסטר ואלישע קימרון, כפי שמסרו לי במכתבים נפרדים.

הערות פירוש

בקטע זה יש ניגוד ברור בין המלאך החשוק, השולט על כל תחומי החשכה, לבין מלאך האור, השולט על כל תחומי האור.

13 | ומלכי רשע – זהו כינוי של מלאך החושך, אולי אחד משלושה שיוחסו לו, שכן מוזכרים שלושה שמות שהיו למלאך האור, מקבילו המנוגד לו (2 3 4Q544; 3 14 4Q543), אך הם לא נשתמרו.⁴⁸ השם מלכי רשע נזכר בקטע קומראני אחר, 2 4Q280 הכתוב בסגנון אופייני לכתבי כת קומראן. יש מי שסברו שאחד משמותיו של מלאך האור היה 'מלכיצדק', הידוע מחיבור קומראני אחר, פשר מלכיצדק, והוא מעין בן זוג הפוך לכינוי 'מלכירשע'.⁴⁹ אך בפועל לא נשתמר שום שם אחר של שני המלאכים, ועל כן כל ההצעות שהועלו לגבי שמות אפשריים הן בתחום ההשערה. ראו דיון להלן.

15 | ואנה – כינוי גוף ראשון מוצג כניגוד לתיאור המלאך הקודר שקדם לו, ואם כן הוא מסמן את מלאך האור, המעיד שהוא הדובר המסביר לעמרם את פשר החזון שנגלה לו. כינוי זה חוזר גם בקטעים אחרים (2 4 4Q546; 1 10 4Q543), ומעיד שהסברי מלאך האור היו מפורטים ונמשכו לכמה עניינים.

16 | מן מעליא עד ארעיא – 'מעליונים עד תחתונים'.⁵⁰ הקריאה בעי"ן מעליא מיטיבה להשתלב בהקשר ועל כן יש להעדיפה. הביטוי כולו מתווה אולי את תחומי הארץ הנושבת, שמלאך האור שולט עליהם. נראה שתחומים אלו כוללים את האזורים המוארים, לעומת תחומי החשכה ששולט בהם מלאך החושך, ואפשר שהם בתחתיות

48 | קטע 3 כולל שרידי שתי שורות והוא בא מראש הטור כי נשתמרו בו שוליים עליונים. הוא כולל את שאלתו של עמרם ואת תשובתו של מלאך האור. קטע 2 בא מסוף הטור כי שרדו בו שוליים תחתונים. בשורתו האחרונה מתאר מלאך האור את תחומי שלטונו. שאלתו הנוספת של עמרם ותשובתו של מלאך האור, הנרשמים בקטע 3, הם אפוא המשך ישיר לדברי קטע 2. בצדק קובע פואש, חזונות עמרם, עמ' 329 ששני הקטעים באים מטורים עוקבים. אם כך, שלושת השמות שנזכרים בקטע 3 הם של מלאך האור, כי הדובר הוא מלאך האור עצמו.

49 | כך כבר מיליק ופואש. ראו מיליק, חזונות עמרם, עמ' 86-87; הנ"ל, מלכיצדק ומלכירשע, עמ' 127; פואש, חזונות עמרם, עמ' 329. יש מי ששחזרו את שלושת השמות של כל אחד מן המלאכים, לשר החושך: בליעל, שר חשוכא ומלכי רשע; ולשר האור: מיכאל, שר נהורא ומלכיצדק. ראו מיליק, חזונות עמרם, עמ' 81; קובלסקי, מלכיצדק ומלכירשע; ראו סיכומו של קיסטר, על הרע ועל הטוב, עמ' 504-505.

50 | כך פירשו קיסטר וקימרון (ראו הערה 47 לעיל).

הארץ שאין האור מגיע אליהם. את קריאתו מצליא פירש פואש כבינוני מן הפועל 'נצל', במובן 'הניצולים'.⁵¹ אך אין פירוש זה מתיישב עם ההמשך עד ארעיא. מעליא – ריבוי של שם העצם הנקבי 'מעלי', 'עליון'.⁵² ארעיא – ריבוי של שם העצם הנקבי 'ארעי', 'תחתון, תחתית'.⁵³ אנה שליט על כול נהורא – תיאור מלאך האור כשולט על כל תחומי האור בעולם עומד בניגוד חריף לתיאור המלאך האחר שכל מעשהו חושך וכושך. התיאור של תחומי האור והחושך הוא פסי ממש. ראו דיון להלן.

דיון

הקטעים שלעיל כוללים את תחילת חלומי של עמרם ואת הדו-שיח שהוא מנהל בחלומי עם המלאך הממונה על האור. החזון הזה משרטט תמונה של עולם הנחלק לשני תחומים, תחום של אור ותחום של חושך, כשכל תחום נשלט על ידי מלאך המתאים לו, מלאך החושך על תחום החושך ומלאך האור על תחום האור. שניהם גם שולטים בבני האדם המשתייכים לכל תחום. להבנת אופיים של המלאכים המתגלים בחזון חשובה הבהרת מראהו של המלאך החושך. בעקבות קריאה שגויה של מיליק נתקבעה התפיסה שמראהו היה כשל נחש. עדיין אפשר למצוא תיאור כזה גם בפרסומים אחרונים. אך שני תיקוני קריאה חשובים מיישרים כאן את ההדורים. ההשלמה המוקשית של מיליק ופואש [כפ]תן (בשורה 13 2-1 4Q544) הוחלפה בהשלמה [ואימ]תי, שמתאימה יותר להקשר. החלפה זו אישרה את מה שהובן כבר קודם לכן, שלמילה העכץ אין שום קשר לנחש, כפי שחשב מיליק, אלא פירושה 'מחייך'. שני התיקונים הללו סילקו את דמות הנחש מתיאורו של המלאך החושך. אין הוא קשור להשלת עורו של הנחש, כפי שפירש פואש,⁵⁴ אלא יש להבינו כ'מטיל אימה' (ראו הערה לעיל). מכאן אפשר לדייק ולקרוא את תיאור המלאך החושך כדמות מאיימת וקודרת, העומדת כניגוד לדמותו המחייכת של המלאך המאיר.

יש צד שווה בין תיאורי הכתבים של עדת קומראן ובין התמונה העולה מחזונות עמרם. בשניהם מדובר על שני תחומי הוויה המאופיינים באור וכושך, בשניהם יש לשני התחומים אופי מוסרי, ובשניהם בא אופי זה לידי ביטוי גם בדמויות המלאכים הממונים על כל תחום.⁵⁵ נראה שלפי חזונו של עמרם חל תחום שלטונו של מלאך

51 פואש, חזונות עמרם, עמ' 327.

52 ראו סוקולוף, מילון ארמית יהודית, עמ' 356.

53 ראו קוק, מילון, עמ' 25; סוקולוף, מילון ארמית יהודית, עמ' 55.

54 חזונות עמרם, עמ' 324-326.

55 גולדמן, דואליזם, עמ' 424-425 הצביעה על כך שבחזונות עמרם אין נזכרים חטאים ועונשים של מי שמסתפחים אל תחום החושך, כדרך התיאור המזומן בכתבי עדת קומראן,

האור גם על אזורים פייסיים, שכן הוא משתרע 'מעליונים אל תחתונים'. בהמשך השורה אומר מלאך האור שהוא 'שולט על כל האור'. אף בכך יש דמיון לכתבי עדת קומראן, המדברים על אור במובן הפיסי והמטפיסי גם יחד.⁵⁶ כמו בכתבי עדת היחד גם בחזונות עמרם החלוקה לאור וחושך יש לה גם היבט מוסרי, שכן אופיו המרושע של מלאך החושך נרמז בדמותו האפלה והמאיימת ובשמו, מלכי רשע. לעומתו מתבטא אופיו המיטיב של מלאך האור בחיך הנסוך על פניו.⁵⁷ יתר על כן, מלכי רשע, שמופיע כאן כשם המלאך הקודר, נזכר גם בטקסט בעל סממנים כיתתיים מובהקים, הקטע השני של 4Q280. הקטע כולל קללות על מלכי רשע, וכבר מיליק ראה את הדמיון ביניהן לבין הקללות המופנות לבליעל בטקסט המעבר בברית שבסרך היחד ב (1QS 2), במגילת המלחמה יג (1QM 13:4-6), ובטקסטים של ברכות (4Q286) 10 1-13 ii; 11-14 4 – כל השלושה הם חיבורים מבית מדרשה של עדת היחד. מיליק הציע מערכת מורכבת של עיבודים והעתקות בין שלושת החיבורים הללו, אך סיכם באומרו שהם היו תלויים בחזונות עמרם הקדום מהם.⁵⁸

אך יש הברל בעל משמעות בין תיאור מלכי רשע בחזונות עמרם בקטע הזה לבין כתבי העדה. שכן חזונות עמרם מציעים בבירור אפשרות בחירה בין שני המלאכים. ואומנם, שלא כשיטת עדת קומראן בכתביה, לעמרם יש אפשרות לבחור אל מי יסתפח. הקריאה החדשה שהתבררה לעיל, **במן מננא אנתוא רָעא**, 'כמי מאתנו אתה

ואף אין בחזונות עמרם פולמוס חריף נגד בני החושך, כפי שהוא בא בכתביה של העדה. אך ייתכן שההברל הזה נובע מן השוני שבין חיבורי העדה העבריים לבין החיבור הארמי שלפנינו, הן מצד אופיים הספרותי והן מצד מגמותיהם הרעיוניות, ולא דווקא מן השוני המהותי בסוגי הדואליזם. מכל מקום, גם אם לא נשתמרו ציוויים מפורשים בחזונות עמרם, הקשר הצוואה וטיבם הדואליסטי של שני המלאכים מעידים על משמעות מוסרית, אף כי לא בסגנון של כתבי עדת קומראן. ראו דיון להלן.

56 D. Dimant, 'Dualism at Qumran: New Perspectives', J. H. Charlesworth (ed.), *Caves of Enlightenment: Proceedings of the American Schools of Oriental Research: Dead Sea Scrolls Jubilee Symposium (1947-1997)*, North Richland Hills 1997, pp. 55-73 (esp. pp. 59-69) 'מ' קיסטר, 'קטע מקומראן (1 4Q392) ותפיסת האור ב"דואליזם הקומראני"', מגילות ג (תשס"ה), עמ' 125-142, וסיכמו בעמ' 140.

57 לכן לא נראית בעיני קביעתו של פריי, מחשבה דואליסטית, עמ' 321-322, ובעקבותיו הולטגרן, מברית דמשק, עמ' 322, שחזונות עמרם נעדרים ממד מוסרי והם מציגים דואליזם קוסמי בלבד.

58 מיליק, מלכיצדק ומלכירשע, עמ' 126-144. בלהה ניצן, שהדירה את 4Q280 לאחר מכן, סברה שהוא טקסט עצמאי, שאולי הוא נוסח מוקדם של טקס המעבר בברית שבסרך היחד, או חלק מתיאורים אחרים של טקס זה, כמו בכתבי היד 5Q13, 5Q11, 4Q275. ראו B. Nitzan, '280. 4QCurses', E. Chazon et al. (eds.), *Qumran Cave 4.XX: Poetical and Liturgical Texts, Part 2* [DJD 29], Oxford 1999, pp. 1-14 (esp. p. 4)

רוצה', מעידה על כך במפורש.⁵⁹ אולי גם בסרך היחד נרמזת האפשרות שעל האדם מוטלת אחריות מוסרית, הבאה לידי ביטוי ביכולתו לבחור בין שתי הרוחות.⁶⁰ בסרך היחד הריב בין שתי הרוחות הוא חלק ממאבקן על נפשו של האדם, כשחלקה של כל רוח בכל אדם נקבע מראש.⁶¹ עם זאת, כברית דמשק מוצגות שתי דרכים בפני עצמן ונרמזות אפשרות בחירה הניתנת לאדם, אך זוהי אפשרות הניתנת במסגרת תורה המוצעת ל'בני הצדק' בלבד: 'ועתה שמעו לי כל יודעי צדק ו[תהי] תורת אל בלבכם [ואגלה] לכם דרכי חיים ונתיבות שחת אפתחה ל[פניכם]' (270Q4⁶²). אל ניסוח זה מצטרף גם קטע אחר כברית דמשק (ב, 14-15), המציג שני אופני התנהגות: 'ועתה בני שמעו לי ואגלה עיניכם לראות ולהבין במעשי אל ולבחור את אשר רצה ולמאוס כאשר שנא'.

בחזונות עמרם הריב הוא בין שני יצורים מחוץ לעמרם, המייצגים תחומי הוויה שונים. מבחינת היכולת האנושית ניתנת לעמרם אפשרות הבחירה בין השניים.⁶³ כך אפוא, על אף הדמיון לחלוקת העולם לתחומי אור וחושך תחת שלטון מלאכי אור וחושך, שמותויות בסרך היחד ג-ד, חסרה בחזונות התפיסה הדטרמיניסטית האופיינית למתווה של סרך היחד ולמגילות כיתתיות אחרות, הקובעת שהכל נקבע מראש. ואולי צדק מיליק בהציעו שכתבי העדה שאבו מחזונות עמרם ששיטת הדואליזם שלו פחות חריפה.⁶⁴ חלוקת המציאות האנושית שבחזונות עמרם לתחומי

59 קיסטר מקרב את מעמד הבחירה של עמרם לסיפור על בחירתו של הרקולס שמביא כסנופון, זיכרונות, ב, 21-33. על פי סיפור זה התייצבו לפני הרקולס שתי נשים, אחת רעה ואחת טובה, שהיה עליו לבחור ביניהן. ראו קיסטר, על הרע ועל הטוב, עמ' 521, הערה 74.

60 ראו למשל את קביעת סרך היחד ג, 21-22: 'ובמלאך חושך תעות כול בני צדק'.

61 וזה לשון סרך היחד ד, 23: 'עד הנה יריבו רוחי אמת ועול, בלבב גבר יתהלכו בחכמה ואלת'. על בעיית כוחות הרע החיצוניים ושיקופם בנפשו של האדם, והניסוחים השונים שניתנו לה, ראו דיונו של מ' קיסטר, "יצר לב האדם", הגוף והטהור מן הרע: מטבעות תפילה ותפיסות עולם בספרות בית שני ובקומראן וזיקתם לספרות חז"ל ולתפילות מאוחרות, מגילות ח-ט (תש"ע), עמ' 243-284 (בעמ' 256, 262), והמקורות שהוא דן בהם שם.

62 נוסח קימרון, מגילות מדבר יהודה, ח"א, עמ' 23. אני מודה למנחם קיסטר על שהפנה את תשומת לבי לקטע זה.

63 לכן אין ממש בטענת יורגנס, חזונות עמרם, עמ' 34 הערה 68, שהחלוקה בין שני המלאכים מציינת דיוקטוביות פסיכולוגית בנפש האדם ולא דואליזם קוסמי.

64 מיליק קירב את תיאור הריב בין המלאך מיכאל לשטן על גוויית משה, המתואר באגרת יהודה, 9, לתיאור שני המלאכים שבחזונות עמרם. לדעתו תלויה האגרת תלות ספרותית בחזונות עמרם. ראו מיליק, חזונות עמרם עמ' 95. אולם קלאוס ברגר העיר שאי אפשר לדבר על תלות כזאת בין השניים אלא מדובר במסורת משותפת. ראו K. Berger, 'Der Streit des guten und des bösen Engels un die Seele: Beobachtungen zu 4QAmrb und Judas 9', *Journal for the Study of Judaism* 4 (1973), pp. 1-18 (esp. p. 1)

הטוב והרע וקביעת חופש הבחירה שיש לאדם בין שניהם מקרבות את תמונת העולם של חיבור זה אל רעיון שתי הדרכים. מבחינה זו אפשר אף לומר שחזונו של עמרם הוא מעין עיבוד סיפורי לרעיון זה.⁶⁵

לכן רבת משמעות היא הקרבה הרבה בין התמונה שמציירים חזונות עמרם לשרטוט המותווה בשיטת שתי הדרכים של איגרת ברנבא. באיגרת הזאת נקשרות שתי הדרכים לאור ולחושך מצד אחד ולמלאכים מצד שני. וכך מתוארות שם שתי הדרכים: 'שתי דרכים הן של הוראה וסמכות: זו של אור וזו של חושך. גדול הוא ההפרש בין שתי הדרכים. כי על האחת ממונים נושאי האור מלאכי האל ואילו על האחרת ממונים מלאכי השטן'.⁶⁶ בהמשך מתפרטות דרכי ההתנהגות המתאימות לכל אחת מן הדרכים. חלק זה אין לו מקבילה בקטעים ששרדו בחזונות עמרם,⁶⁷ אבל מעצם הצגת מלאך האור באופן חיובי ובחירת עמרם בו וממסירת עותק הספר שמתאר את המפגש הזה לצאצאי עמרם ברורה המגמה הדידקטית המכוונת את הקורא אל הדרך הראויה שיבור לו האדם, ממש כפי שהדבר מודגש באיגרת לברנבא.⁶⁸ ישנו יסוד נוסף שקושר את איגרת ברנבא אל חזונות עמרם וגם אל סרך היחד, והוא הממד האסכטולוגי. איגרת ברנבא מדברת על הציפייה לאחרית הימים ועל הצורך להתכונן לתקופה הזאת דרך בחירה בדרך האור והימנעות מדרך החושך (ד, 1-3, 9-10).⁶⁹ בכך היא קרובה אל ההקשר של דברי סרך היחד ג-ד על שתי הדרכים.

מביא דוגמאות דומות מכתבים נוצריים אחרים. אך יש להעיר שהקרבה בין חזונות עמרם לאיגרת יהודה מסופקת מצד עצמה, שכן באיגרת מדובר בוויכוח על גופה ואילו בחזונות עמרם מדובר בוויכוח על אדם חי.

65 כבר מיליק, חזונות עמרם, עמ' 89-90 הבחין בקרבה בין חזונות עמרם ותפיסת שתי הדרכים. דיוק, חזונות עמרם, עמ' 79-85 דן בנושא בעיקר דרך תמצית דבריהם של ניקלסבורג וקראפט (ראו הערה 5 לעיל), אך שניהם כתבו את דבריהם על רעיון שתי הדרכים ללא התייחסות לחזונות עמרם.

66 תרגום עברי (שלי) של הנוסח היווני לפי הטקסט שההדיר R. A. Kraft, *Épître de Barnabé* [SC 172], Paris 1971, pp. 194, 196. ראו גם את הערותיו, קראפט, ברנבא ודירכי, עמ' 136-134. קראפט מצביע על קרבת הניסוח של האיגרת אל סרך היחד בפרטים לא מעטים. 67 נראה שהוראות שונות אכן נכללו בחיבור, כפי שמרמזים שרידים אחדים כגון אלו שב-4Q547 קטע 7 או הפתיחה הקטועה וכען בני שמעו דין (14 4Q546), אך אין די בהם כדי ליצור תמונה בעלת משמעות.

68 יורגנס, חזונות עמרם, עמ' 34 רואה את ריב שני המלאכים על בחירתו של עמרם כהתמודדות בין מלכירשע ומלכיצדק. הוא סבור שהוויכוח בין השניים דומה לרעיון שתי הדרכים. אך מכיוון ששמו של מלכיצדק לא נתגלה בין הקטעים של חזונות עמרם, ושילובו אל תוך החיבור הארמי הוא שחזור של המחקר, פירושו של יורגנס תלוי על בלימה.

69 את הצד האסכטולוגי באיגרת לברנבא הדגיש מאוד קראפט, ברנבא ודירכי, עמ' 12-16; הנ"ל, התפתחות מוקדמת.

אף הם מסתיימים בחזון לאחרית כאשר כוחות האור ינצחו את כוחות החושך (ד, 18-22). בחזונות עמרם שרדו קטעים על מעשיהם לעתיד של משה ואהרן ועל כהונת עולם של אהרן.⁷⁰ אפשר שגם בהם היה צד של חזון לאחרית הימים. נראה שהזיקה בין חזונות עמרם לאיגרת ברנבא אינה מקרית. היא מעידה על שאיבה ממסורת משותפת או דומה. בכך מצטרפים חזונות עמרם לרשימת חיבורים אחרים מקומראן שרעיונותיהם השאירו חותם על האיגרת לברנבא. מלבד המקבילות הברורות לסרך היחד יש באיגרת גם קשרים לחיבור העברי פסידו-יחזקאל בסוגיות הקשורות לאחרית הימים.⁷¹

העיון שהוצע לעיל הוא בבחינת דוגמה לדיון במה שעדיין חבוי וממתין לגילוי בהשתלשלותו של רעיון שתי הדרכים בספרות היהודית של ימי הבית השני ובדרך שעשה לכתבים נוצריים מן הדורות הראשונים לנצרות. עדיין נותר כר נרחב לעיון דומה בשאר הטקסטים הארמיים מקומראן.

70 על משה ראו 10 4Q546; 9 4Q547. על אהרן ראו 4 4Q545.

71 כך נאמר באיגרת (ד, 3) שהאל יקצר את הימים כדי שאהובו יקבל את ירושתו. ניסוח קרוב מאוד של אותו רעיון מזדמן גם בפסידו-יחזקאל (4 4Q385), אף שם בהקשר אסכטולוגי. בקטע אחר מפסידו-יחזקאל נאמר שבקץ הימים 'כף עץ ויזקף' (10 2 4Q385) ובאיגרת לברנבא (יב, 1) מצוטט משפט זה בשם 'נביא'. ראו M. Kister, 'Barnabas 12:1, 4:3 and 4Q Second Ezekiel', *Revue Biblique* 97 (1990), pp. 63-67; D. Dimant, *History, Ideology and Bible Interpretation in the Dead Sea Scrolls* [FAT 90], Tübingen 2014, pp. 260-261

נספח

קטע 18 מתוך התצלום PAM 43.680 (פורסם בלוח 21 ב־DJJ 33)

לאחר שהסתיימה כתיבת המאמר הזה, הופנתה תשומת לבי לקטע 18, המצוי בצילום PAM 43.680, שפורסם ב־DJJ כרך 33, לוח 21.⁷² עורכי הכרך לא פרסמו שם תעתיק שלו, שכן לדבריהם לא נמצא הקטע על הלוחות ברשות העתיקות.⁷³ בסקירה שפרסם על הצילום הזה הקדיש אייברט טיכלאר שורות מעטות לקטע וציין שנזכר בו הביטוי הדרך הטון, שמופיע בתפילת שלמה (ראו הדיון לעיל).⁷⁴ בדבריו הקצרים אין טיכלאר קושר שם את הקטע עם 4Q473 אבל עשה כך בהערותו אליי. הוא שיער שהקטע עשוי להיות חלק מכתב היד 4Q473, כנראה בגלל דמיון יד הסופר ובגלל הציורוף הדרך הטובה. והנה, בבדיקה עם רשות העתיקות התברר שאורן איבלמן, מעובדי הרשות, כבר זיהה את הקטע ומצא את מקומו על לוח 432. בביקור שביקרתי במעבדת הרשות ב־7/11/2019, יכולתי לברוק את הקטע ולשוחח על טיבו עם איבלמן. לדעתו נראה אומנם שקטע 18 וכתב היד 4Q473 דומים, ואולי הם באים מידו של אותו סופר,⁷⁵ אך אין הם באים מאותו כתב יד, שכן הרווחים בין השורות בקטע 18 גדולים מעט מאלו של 4Q473. לכך מוסיפה אני הברלים ביניהם בכתיבת כמה אותיות. כך, רגלה של האות רי"ש ב־4Q473 ישרה בעוד בקטע 18 היא מסתיימת בקצה מעוגל. באות שי"ן הזרוע האלכסונית שמשמאל מסתיימת בקטע 18 בעוקץ תחתון בולט ואילו ב־4Q473 היא יותר קצרה. כמו כן בולטת העובדה שהכ"ף שבסופי מילים אומנם כתובה ב־4Q473 ככ"ף מעוגלת, אבל האות מתארכת מעבר לשורה בדומה לסופיות מאוחרות, ואילו בקטע 18 הכ"ף שעומדת

72 הביא זאת לידיעתי אייברט טיכלאר, ועל כך אני מודה לו מקרב לב.

73 ראו הקדמתם של D. M. Pike and A. C. Skinner, 'PAM 43.680 (plate XXI)', D. M. Pike et al. (eds.), *Unidentified Fragments; Qumran Cave 4. XXII* [DJJ 33], Oxford 2001, 147–160 (in p. 147)

74 ראו E. Tigchelaar, 'On the Unidentified Fragments of "DJJ" XXXIII and PAM 43.680. A New Manuscript of "4QNarrative and Poetic Composition", and Fragments of "4Q13", "4Q269", "4Q525", and "4Q5b" (?)', *Revue de Qumran* 21 (2004), pp. 477–485 (esp. p. 480)

75 לדעת עדה ירדני נכתב כתב היד 4Q473 בידי סופר שכתב כחמישים כתבי יד אחרים מספריית קומראן. ראו ירדני, סופר קומראן. רשימת המגילות שלדעתה נכתבו בידי אותו סופר נתונה שם, עמ' 289–291.

בסוף המילה היא כ"ף מצעית רגילה. מסכימה אני אפוא עם מסקנתו של איבלמן שקטע 18 אינו בא מכתב היר 4Q473.⁷⁶
להלן תעתיק קטע 18 על פי הצילום PAM 43.680 וכן לפי צילום אינפרא-אדום חדש P432-Fg005-R-C01-D12M2013-T153836-LR924.⁷⁷

1 |גִּישׁוֹן|

2 |גִּישׁוֹן בָּן|

3|הדרכ הטובה

4|רצון אנשי ה'

הערות לקריאה

1 |גִּישׁוֹן| – מן האות הראשונה נותר קצה רגל שמאלית אלכסונית כזו של האות גימ"ל. מן האות השלישית נותר חלק עליון ימני מעוגל המתאים לקצה הזרוע של האות שי"ן. בתחתית השורה נותרה נקודה שמתאימה לקצה התחתון של השי"ן. השוו את השי"ן במילה אנשי בשורה 4.

2 |גִּישׁוֹן| – משתי האותיות הראשונות נותרו רק משיחות הבסיס האופקיות, כשקצה הראשונה נוגעת בשנייה. מכיוון שבסיס הראשונה קצר מעט מבסיס האות העוקבת, מוצע לקרוא אותה כנו"ן מצעית. אך משיחת הבסיס השנייה והארוכה עשויה להתאים לכמה וכמה אותיות (ככ"ף, בי"ת ואפילו פ"א⁷⁸) ולכן נותרה מסופקת.

76 אם אומנם כתב הסופר של 4Q473 גם את קטע 18 הרי עשה זאת באופן שונה מעט. אומנם גם ירדני, סופר קומראן, עמ' 288, מעירה שעשויים להיות שינויים קטנים בכתב ידו של אותו סופר במהלך הזמן או בגלל תנאים שונים. עם זאת, עדיין אפשר ליחס את השינויים שנמנו לעיל בין קטע 18 ל-4Q473 לסופרים שונים, או מכל מקום לחיבורים שונים שהועתקו על ידי סופר אחד בזמנים שונים.

77 אני מודה לפננה שור, אוצרת ומנהלת יחידת מפעלי מגילות מדבר יהודה ברשות העתיקות, לאורית רוזנגרטן, אוצרת מגילות, ולצוות מעבדת המגילות, על שסייעו בידי בביקורי במעבדת הרשות ובדרכים אחרות. מעל לכל נתונה תודתי לאורן איבלמן, ששיתף אותי במהלכי חקירתו בקטע, המציא לי ביד רחבה חומרים הקשורים לכך והיה בן שיח פורה ומעניין. באדיבותה של רשות העתיקות נמסרו לי PAM 43.680 וכן צילום חדש אינפרא-אדום, שסימונו P432-Fg005-R-C01-D12M2013, הכולל את קטע 18. לפיהם נעשתה המהדורה המוצגת כאן.

78 השוו את תחתית האות פ"א כפי שמציגה אותה ירדני, סופר קומראן, עמ' 292 בטבלת האותיות של הסופר שזיהתה.

בַּן – הבי"ת הראשונה ברורה, אך מן האות השנייה נותרה רק המשיחה הימנית הניצבת ומעט מן המשיחה האופקית התחתונה בזווית למשיחה הניצבת. בראש המשיחה הניצבת נותר קצה משיחה אופקית עליונה עם קצה מחודד, בדומה לאות בי"ת הקודמת לה ובשונה מן האות כ"ף. לכן מוצע לקרוא גם אותה כבי"ת.

3 הדרכ הַטֹּבָה – טיכלאר (קטעים בלתי מזוהים, עמ' 480) סבר ששתי המילים כתובות במצורף. אולם המרחק שבין הכ"ף לה"א גדול מן המרחק שבין האותיות, ויש אפוא לקיים רווח בין שתי המילים. דרך כלל נוקט הסופר הזה ברווחים קטנים בין המילים, אך הם ברורים. ראו הרווח בין המלים רצון ואנשי. הַטֹּבָה – קריאת הטי"ת בטוחה. נותרו המשיחה השמאלית הניצבת, המעוגלת בראשה, וכן נקודת הקצה של הכיפוף היורד מראש המשיחה הזו, שתיהן אופייניות לאות טי"ת.

4 הָן – רק רגל ניצבת נותרה מאות זו, ומכיוון שאין שום סימן להמשך של בסיס אופקי תחתון היא מתאימה לשרידי האות ה"א. זוהי גם האות המתבקשת מבחינה תחברית. ראו פירוש להלן.

הערות פירוש

1 |גישן – אולי אפשר להשלים ה)גיש. אם כן, הדוגמאות לשימוש בהפעיל מן הפועל נגש בקומראן באות דווקא מכתבים כיתתיים (למשל סרך היחד ט, 16; יא, 13; הודיות ח, 30; 181Q4 1 3).

3 |הדרכ הַטֹּבָה – הצירוף 'הדרך הטובה' עשוי להזכיר את נושא שתי הדרכים המופיע ב-4Q473. דמיון הנושא ודמיון הכתב שבין הקטעים עשוי היה להוביל למסקנה ששניהם באו מכתב יד אחד, כפי שהציע טיכלאר כאפשרות. אך יש לציין שהביטוי 'הדרך הטובה' נזכר במקרא בתפילת שלמה (מלכים א' ח, לו; דברי הימים ב' ו, כז), אך שלא בהקשר של שתי הדרכים. לעומת זאת המינוח 'שתי דרכים' מופיע לראשונה רק בחיבורים בתר-מקראיים והוא קשור לפירוש המקרא בדברים ל, טו (ראו לעיל). ייתכן אפוא שגם הופעת הצירוף בקטע 18 אינה קשורה לרעיון שתי הדרכים, אם כי קשה לקבוע זאת בוודאות.

4 | רצון אנשי הָן – אומנם צימוד התיבות רצון ואנשי אינו מופיע בכתבי עדת קומראן או בכתבים אחרים שנתגלו בספרייתה, אך הסמיכות אנשי הן נפוצה בהם.

ראו את הצירוף השכיח 'אנשי היחד' (למשל, סרך היחד ה, ז, 1; 24; ח, 11) או את הצירוף 'אנשי האמת' (פשר חבקוק ז, 10). צירוף אחר הוא 'אנשי הקודש' (סרך היחד ח, 23). תיבת 'רצון' מתארת בכתבי העדה את תחום שלטונו של האל ואת הפועלים על פי רצונו (למשל סרך היחד ח, 10; ט, 4, 13; הודיות ו, 24).

דין⁷⁹

הניתוח של הקטע על שתי הדרכים מ-4Q473, שהוצע לעיל, הגיע למסקנה שתוכנו מפתח את רעיון שתי הדרכים על יסוד פרשנות מקראות מספר דברים ואולי גם מירמיהו. לא נמצא דבר הקושר אותו במפורש לרעיונותיה המיוחדים של עדת היחד. לעומת זאת בקטע 18 מזדמנים ביטויים שיש כמותם בייחוד בכתבי עדת קומראן. כשנידונה ההנחה ששניהם באים מאותו כתב יד, וגם מאותו חיבור, עלתה השאלה אם גם כתב היד 4Q473 בא מבית מדרשה של עדת קומראן. אולם משעה שנקבע שאין השניים באים מכתב יד אחד, או מכל מקום מחיבור אחד, הוסרה שאלה זו מן הפרק. מכל מקום, ייתכן שקטע 18 בא מחיבור כיתתי, מה שאין כן 4Q473.

79 העניינים הנזכרים בדיון הועלו גם בשיחה ביני לבין אורן איבלמן בכיקורי ברשות העתיקות (ראו הערה 77 לעיל), אך הניסוח הסופי והמסקנות הם שלי.

רשימת הקיצורים

- T. Elgvin, '473. 4QThe Two Ways', G. Brooke et al. (eds.), *Qumran = שתי הדרכים Cave 4. XVII: Parabiblical Texts, Part 3* [DJD 22], Oxford 1996, pp. 289–294
- S. Brock, 'The Two Ways and the Palestinian Targum', D. J. Clines = שתי הדרכים and P. R. Davies (eds.), *A Tribute to Geza Vermes: Essays on Jewish and Cristian Literature and History* [JSOTSup 100], Sheffield 1990, pp. 139–152
- L. Goldman, 'Dualism in the "Visions of Amram"', *Revue de Qumran = גולדמן, דואליזם* 24 (2010), pp. 421–432
- J. C. Greenfield and M. Sokoloff, 'The Contribution of = ארמית וסוקולוף, Qumran Aramaic to the Aramaic Vocabulary', T. Muraoka (ed.), *Studies in Qumran Aramaic*, Louvain 1992, pp. 78–98
- M. de Jonge, 'The Testaments of the Twelve Patriarchs and the = שתי הדרכים "Two Ways"', C. Hempel and J. M. Lieu (eds.), *Biblical Traditions in Transmission: Essays in Honour of Michael A. Knibb* [JSJSup 111], Leiden 2006, pp. 94–179
- R. R. Duke, *The Social Location of the Visions of Amram (4Q543- = דיוק, חזונות עמרם 547)* [SBL 135], Frankfurt 2010
- S. Hultgren, *From the Damascus Covenant to the Covenant of = הולטגרן, מברית דמשק the Community* [STDJ 66], Leiden 2007
- H. Van de Sandt and D. Flusser, *The Didache: Its Jewish = ואן דה סאנדט ופלוסר, דידכי Sources and Its Place in Early Judaism*, Assen 2002
- B. A. Jurgens, 'Reassessing the Dream-Vision of Visions of Amram = חזונות עמרם (4Q543-547)', *Journal for the Study of the Pseudepigrapha* 24 (2014), pp. 3–42
- A. Yardeni, 'A Note on A Qumran Scribe', M. Lubetski (ed.), *New = ירדני, סופר קומראן Seals and Inscriptions, Hebrew, Idumean, and Cuneiform*, Sheffield 2007 pp. 289–298
- J. T. Milik, '4QVisions de 'Amram et une citation d'Origène', = מיליק, חזונות עמרם *Revue Biblique* 79 (1972), pp. 77–97
- J. Milik, 'Milkî-šedeq et Milkî-reša' dans les anciens écrits = מיליק, מלכיצדק ומלכירשע juifs et chrétiens', *Journal of Jewish Studies* 23 (1972), pp. 95–144
- K. Niederwimmer, *The Didache* [Hermeneia 2], Minneapolis 1958 = נידרווימר, דידכי
- G. W. E. Nickelsburg, 'Seeking the Origins of the Two-Ways = ניקלסבורג, מקורות Tradition in Jewish and Christian Ethical Texts', B. G. Wright (ed.), *A Multiform Heritage: Studies on Early Judaism and Christianity in Honor of Robert A. Kraft*, Atlanta 1999, pp. 95–108
- G. W. E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality, and Eternal = ניקלסבורג, תחיית מתים Life in Intertestamental Judaism and Early Christianity* [HTS 56, expanded edition], Cambridge MA 2006, pp. 194–209

- J. Suggs, 'The Christian Two Ways Tradition: Its Antiquity, Form, = שתי הדרכים = and Function', D. E. Aune (ed.), *Studies in New Testament and Early Christian Literature: Essays in Honor of Allen P. Wikgren*, Leiden 1972, pp. 60–74
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic* = מילון ארמית יהודית (3rd revised and expanded edition), Ramat Gan 2017
- E. Puech, 'Visions de 'Amram', *Qumrân Grotte 4.XXII: Textes = חזונות עמרם = araméens, première partie 4Q529-549 [DJD 31]*, Oxford 2001, pp. 283–405
- פלוסר, דרך ישראל = ד' פלוסר, "איזוהי דרך ישראל שיבור לו האדם?" (אבות ב, א), יהדות בית שני, חכמיה וספרותה, ירושלים תשס"ב, עמ' 222–237
- J. Frey, 'Different Patterns of Dualistic Thought in the Qumran = מחשבה דואליסטית = Library. Reflections on Their Background and History', M. Bernstein, F. García Martínez and J. Kampen (eds.), *Legal Texts and Legal Issues [STDJ 23]*, Leiden 1997, pp. 274–335
- A. B. Perrin, 'Another Look at Dualism in 4QVision of Amram', *Henoch = דואליזם =* 36 (2014), pp. 106–117
- P. J. Kobelski, *Melchizedek and Melchireša'* [CBQMS], = מלכיצדק ומלכירשע = Washington 1981
- E. M. Cook, *Dictionary of Qumran Aramaic*, Winona Lake 2015 = מילון = קוק, מילון = קימרון, מגילות מדבר יהודה, החיבורים העבריים, א-ג, ירושלים, תש"ע-תשע"ה
- קיסטר, על הרע ועל הטוב = מ' קיסטר, 'על הרע ועל הטוב: הבסיס התיאולוגי של עדת קומראן', מגילות קומראן: מבואות ומחקרים, ירושלים תשס"ט, ח"ב, עמ' 497–528
- R. A. Kraft, *Barnabas and the Didache [The Apostolic Fathers = קראפט, ברנבא ודידכי =* 3], New York 1965
- R. A. Kraft, 'Early Developments of the "Two-Ways = התפתחות מוקדמת = Tradition(s)" in Retrospect', R. A. Argall, B. A. Bow and R. A. Werline (eds.), *For A Later Generation: The Transformation of Tradition in Israel, Early Judaism, and Early Christianity*, Harrisburg 2000, pp. 43–136